

Հայրապետ Մարգարյան

**ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՆԵՐԸ ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ
XII ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ ԵՎ XII ԴԱՐՈՒՄ**

**Հայոց պատմություն, Հարավային Հայաստան, XI- XII դարեր, Տարոն,
Վասպուրական, Սասուն, քաղաքական գործընթացներ**

Ջարգացած ավատատիրության դարաշրջանում հայոց պետականության ճակատագիրը ճիշտ ըմբռնելու տեսանկյունից կարևորագույն նշանակություն ունի քաղաքական գործընթացների պարզաբանումը առաջին հերթին Հարավային Հայաստանում: Խնդիրն այն է, որ երկրի այս հատվածում տեղական իշխանական տոհմերը ավելի վաղ են զիջել դիրքերը, քան հյուսիսային շրջաններում, հետևաբար այս երևույթը համապատասխան հետազոտության ենթարկելու կարիք է զգացվում:

1071 թվականին Մանազկերտի ճակատամարտում Բյուզանդիայի կրած աղետալի պարտությունը ծայրաստիճան լարված վիճակ առաջ բերեց Հարավային Հայաստանում, որտեղ նախկինում առանձնապես ամուր էին կայսրության դիրքերը: Փաստ է, որ երկրի հարավից էր սկսվել հայկական երկրամասերի միացումը Բյուզանդական կայսրությանը: XI դարում կայսրությունն, իհարկե, այլևս ի գորու չէր օգնություն ցույց տալ իր երբեմնի ստորականերին, որոնք ավանդույթի համաձայն պաշտպանում էին Բյուզանդիայի արևելյան սահմանները: XII դարում, որպես կայսրության հետ դեռևս առկայծող կապի վկայություն, մնում էին միայն Հարավային Հայաստանի տիրակալների բյուզանդական տիտղոսները:

Սելջուկյան արշավանքներից հետո Հարավային Հայաստանում դեռևս գոյատևող քաղաքական կազմավորումներից առաջինը պատմական ասպարեզից հեռացավ Տարոնի Մամիկոնյանների իշխանությունը: Նրա տիրակալներից Տաճատի որդի Չորտվանենը («մեծի տէրութեան իշխանի Տարոնոյ եւ անենայն Հայոց Չորտուանելի՛ որդւոյ Տաճատայ քաջի Մամիկոնոյ»)՝ թեև 1079 թվականին հպարտությամբ էր գրում սելջուկ-թյուրքերի դեմ մղած իր մարտերի մասին («իրամանաւ ինքնակալացն Յունաց՝ ոչ զանգիտեցի ի սպառնալեաց եւ յարշաւանաց ազգին Իսմայելացոց»)՝, սակայն հետմանազկերտյան տարիներին, հավանաբար, դադարել էր Բյուզանդիայի ստորական լինելուց: Նրա որդի Ապլասաթի, որ «էր այր քաջ եւ պատերազմող

¹ Տե՛ս Ղ. Ալիշան, Հայապատում, հատ. Բ, Վենետիկ, 1901, էջ 396:

² Նույն տեղում:

ընտիր»¹, ռազմական գործունեությունը XII դարի սկզբին արդեն ծավալվում էր Տարոնից հեռու: Ըստ Մատթեոս Ուռհայեցու՝ նա նախ ծառայում էր Գող Վասիլի զորքերում, ապա հարել էր խաչակիրների առաջնորդներից Բալդուին Ֆլանդրացուն և Ջոսլինին, բայց հետո նորից վերադարձել էր Վասիլի մոտ: 1112 թվականին Ապլասաթը զոհվեց սելջուկ-թյուրքերի դեմ մարտերից մեկում, Լևոն Ա Ռուբինյանի իշխանության տարածքում²:

Հայ իշխանական տները մեծ դժվարությամբ էին դիմագրավում սելջուկյան արիավիրքներն անգամ երկրի հարավ-արևմտյան այն գավառներում, որոնք ամրացվել էին դեռևս արաբա-բյուզանդական հսկամարտության ժամանակաշրջանում: Մասնավորապես՝ Չորրորդ Հայքի գավառներից Ծոփք Շահունյացը, Դեգիքը, Գավրեքը և Հանձիտը մտնում էին արաբա-բյուզանդական սահմանային ամրությունների գոտու (սուղուր) մեջ³ և թշնամիներին հակահարված հասցնելու հարուստ փորձ ունեին: Այդ գավառները նաև համարվում էին հայ-քաղկեդոնականների՝ ծաթերի հոծ բնակության գոտի, որը բյուզանդացիները հետևողական քաղաքականությամբ ջանում էին դարձնել իրենց արևելյան պատվարը⁴: Այստեղ էին գտնվում բյուզանդական Մեսոպոտամիա (Միջագետք), Ասմոսատ (Արշամաշատ) և Խոզան բանակաթեմերը: Ինչպես պարզվում է Սամվել Անեցու մի վկայությունից, Դեգիք գավառը, որտեղ XII դարում իշխում էր Կամենասյանների կամ Կեկավմենոսների ընտանիքը, գրավել էր Թեոփիլոս կայսրը (829-842)⁵: Այս տոհմի ներկայացուցիչներից, որոնք զգալի դեր են խաղացել Բյուզանդիայի և Հայաստանի XI դարի պատմության մեջ, հատկապես նշանավոր է «Խորհուրդներ ու պատմություններ» աշխատության հեղինակ Կեկավմենոսը⁶: Նրա պապը տոպարթես (կիսանկախ կառավարիչ) էր «Տոբիոն» գավառում⁷, որի անվանումը, Հրաչ Բարթիկյանի կռահմամբ, սրբագրելի է «Տեկես»-ով, այսինքն՝ Դեգիս-Դեգիքով⁸: Այն Կամենասյանների ընտանիքին էր անցել, թերևս, X դարի երրորդ քառորդում⁹, և տոհմը պահպանել էր վերահսկողությունը այդ գավառի մի մասի նկատմամբ, Սղուկ կենտրոնով¹⁰, ընդհուպ մինչև XII դարի 80-ական թվականները:

¹ Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 310:

² Նույն տեղում, էջ 310-311, 325:

³ Տես Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արաբական սահմանային ամրությունների գոտին (սուղուր), «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1981, № 2, էջ 134-148:

⁴ Տես P. M. Бартияян, О византийской аристократической семье Гаврас, II, «Историко-филологический журнал», 1987, 4, с. 184-193:

⁵ Տես Սամուել Անեցի, Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց յաղագս գիտի ժամանակաց անցելոց մինչեւ ի ներկայս ծայրարաքաղ արարեալ: Բնագիրը կազմեց Անահիտ Հայրապետեանը, առաջաբանը՝ Կարեն Մաթևոսեանի, Երևան, 2011, էջ 111:

⁶ Տես Советы , ., 1972.

⁷ Տես նույն տեղում, էջ 171:

⁸ Տես H. Bartikian, La généalogie du Magistros Bagarat, Catépan de l' Orient, et des Kékauménos, Revue des Études Arméniennes, t. II, Paris, 1965, p. 268-272:

⁹ Տես Советы и рассказы Кекамена, с. 421, прим. 400:

¹⁰ Սասունի Թոռնիկյանների 1169 թվականի հիշատակարանի, որը միակ աղբյուրն է XII դարի Կամենասյանների մասին, վերջին հրատարակությունում (տես Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ.

Կամենայանները, որոնք խնամիական կապեր էին հաստատել Հարավային Հայաստանի տիրակալներից Սասունի թոռնիկյանների հետ¹, հաջողությամբ էին դիմագրավում փորձությունները, բայց XII դարի վերջին, երբ նույնիսկ մահմեդական իշխանությունները կուլ գնացին Այուբյաններին ու Իկոնիայի սելջուկյան սուլթանությանը, Կամենայանների հետագա գոյատևումը, թերևս, անհնարին էր դարձել: Մահմեդական միջավայրի ուժգնացող ազդեցությունը ընդգծված երևում է, եթե Կամենայանների մինչև այդ ակնհայտ հունաշունչ անվանումները (Կամեն, Կադակալոս) համադրում ենք XII դարի կեսերի և դարավերջի ներկայացուցիչների՝ նախ «չեզոք» (Գրիգոր), ապա բացահայտ արևելյան (Շահնշահ, Շահմելիք) անձնանունների հետ²:

Հայ-քաղկեդոնականներով էին բնակեցված նաև Եփրատի միջին հոսանքում գտնվող այն տարածքները, որոնք անգամ XIII-XIV դարերում շարունակում էին պատկանել Խավռասների (Ղավրասների) հայկական ընտանիքին³:

Այսպիսով՝ Հայաստանի հարավային ու հարավ-արևմտյան գավառներում երկրի բնիկ տերերի քաղաքական իշխանությունը XII դարում որպես բացառիկ երևույթ էր հանդես գալիս: Ընդ որում, այդ տխուր վիճակը մեծապես պայմանավորված էր նախորդ դարերի ընթացքում Բյուզանդական կայսրության իրականացրած նպատակասլաց քաղաքականությամբ, որի նպատակը գավառները հայկական իրականությունից կտրելն ու հեռացնելն էր: Այս առումով բնութագրական փաստ է, որ բյուզանդացիները շարունակում էին կառչած մնալ այդ գերխնդրին անգամ XI դարի վերջին-XII դարի սկզբին⁴, երբ բյուզանդական ծրագրերի լիակատար ձախողումը բացահայտ էր դարձել:

Կացությունը նույնքան ծանր էր Վասպուրականում և Սասունում, որտեղ ևս հայ ավատատերերը մահու ու կենաց պայքար էին մղում իրենց դիրքերը պահպանելու համար:

Նախկին Վասպուրականի թագավորության մի մասում՝ Ամյուկ ամրոցի շրջակայքում և Աղթամար կղզում, XI դարում իշխում էին Խեղենեկյանները, որոնք, հավանաբար, Վասպուրականում մնացած Արծրունիներից էին սերուն: XI դարի վերջին և XII դարի սկզբին տոհմի գլխավոր Աբդուլմսեհը զգալիորեն ամրապնդեց իր բազմադամ ընտանիքի դիրքերը⁵: Նրա որդիներից Դավիթը 1113 թվականին հռչակվեց հայոց կաթողիկոս, թեև այդ նոր հոգևոր կենտրոնի իշխանությունը Վասպուրականից դուրս չէր

Ե-ԺԲ դդ., աշխատասիրությամբ Ա. Մաթևոսյանի, Երևան, 1988, էջ 196) բերդանունը տրված է «Ուղուկ» ձևով: Քանի որ «Աշխարհացոյց»-ի համաձայն՝ Դեզիքի նշանավոր բերդերից էր Սուկը, իսկ Սուկ-Սղուկ առնչությունն ակնհայտ է (տես Ս. Երենյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 1963, էջ 107), ապա ավելի ճիշտ է թվում «Սաղուկ» ընթերցումը (տես Դ. Ալիշան, նշվ. աշխ., էջ 394):

¹ Տես Հայերեն ծեռագրերի հիշատակարաններ. Ե-ԺԲ դդ., էջ 196:

² Տես նույն տեղում:

³ Տես P. M. Бартиякн, О византийской аристократической семье Гаврас, III, «Историко-филологический журнал», 1988, № I, с. 163-169:

⁴ Տես Պողոս Տարոնացի, Թուղթ ընդ դեմ թեոփիստեայ հոռոմ փիլիսոփային, Կ.Պոլիս, 1752:

⁵ Թովմա Արծրունի և Անանուն, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, Քննական բնագիրը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Մ. Դարբինյան-Մելիքյանի, Երևան, 2006, էջ 339-341: Վասպուրականում նրան նախորդել են Խեղենեկ Ա-ն, Խեղենեկ Ա-ի որդի թոռնիկը և թոռ Թադեոսը:

տարածվում: Փաստորեն աշխարհիկ ու հոգևոր իշխանության զուգակցումն ու կենտրոնացումը միևնույն ընտանիքի ներսում՝ պարոնտերությունը, որը բնութագրական երևույթ էր դառնալու ամբողջ Հայաստանում հետագա դարերում, առավել վաղ տարածում ձեռք բերեց հենց Վասպուրականում: Աբդուլմսեհի գլխավոր ժառանգորդը Ստեփանոս-Ալուզ «պրոտոկուրապաղատ»-ն («պրոտոկուրապաղատ») էր¹, որը բազմակողմանի գործունեություն էր ծավալել 1121 թվականից հետո²: Այնուամենայնիվ Խեղենեկյանների իշխանությունն ի վիճակի չեղավ խուսափել շրջակա հայ ու օտար քաղաքական կազմավորումների ճակատագրից, որոնք XII դարի երկրորդ կեսին ենթարկվում էին Շահ-Արմենների հզոր ամիրայության ճնշմանը: Ինչպես վկայում է Վարդան Արևելցին, Շահ-Արմեն Սուքման Բ-ն(1128-1185) «էառ զվնուկ ի Հետենկայ»³, այսինքն Խեղենեկյանների իշխանության տարածքային կորուստը պատահել է Ստեփանոս-Ալուզի որդի Խեղենեկ Բ-ի օրոք: Այս անցքի արձանագրմանը հետևում է Սասունի առժամանակ վկայությունը, հետևաբար կարելի է ենթադրել, թե խոսքը վերաբերում է միևնույն ժամանակ տեղի ունեցած դեպքերին: Եթե այս կռահումը համապատասխանում է իրականությանը, ապա Խեղենեկյանների իշխանության տարածքի խիստ սահմանափակումը տեղի է ունեցել XII դարի 70-ական թվականներին⁴:

Խեղենեկ Բ-ի դուստր Մարիամը, որը ժառանգել էր Խեղենեկյանների պատվար Աղթամարը, ամուսնացել էր Արծրունիների կրտսեր տոհմաճյուղերից մեկի ներկայացուցիչ Սեֆեդինի հետ, և նրանց ժառանգները՝ Խեղենեկյան-Սեֆեդինյանները պահպանեցին Աղթամարն ու այդտեղ հաստատված կաթողիկոսական աթոռը մաև հաջորդ դարերի ընթացքում⁵:

---

¹ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. Ե-ԺԲ դդ., էջ 183: Հիմնվելով 1118-1180 թվականների բյուզանդական տիտղոսների յուրահատուկ սանդղակի վրա (տես А. П. Каздан, Социальный состав господствующего класса Византии XI-XII вв., М., 1974, с. 112-113), Ստեփանոս-Ալուզ պրոտոկուրապաղատին պայմանականորեն կարելի է ընդգրկել Բյուզանդական կայսրության ավագանու նախավերջին չորրորդ խմբի մեջ: Հնարավոր է, որ պրոտոկուրապաղատ է եղել դեռևս նրա հայրը, երբ Բյուզանդիայի հետ կապերն ավելի սերտ էին:

² Տես Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 345-348:

³ Վարդան Արևելցի, Պատմութիւն տիեզերական, Ի լոյս ընծայեաց Սկրտիչ Էմին, Մոսկվա, 1861, էջ 162:

⁴ Անհավանական է թվում, թե Ամյուկի գրավումը պատահել է 1130 թվականին (տես Վ.Վարդանյան, Վասպուրականի Արծրունյաց թագավորությունը, Երևան, 1969, էջ 254), քանի որ այդ կարող էր Շահ-Արմեն Սուքման Բ-ն դեռևս ութամյա երեխա էր (տես Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, կազմեց Հ. Նալբանդյանը, Երևան, 1965, էջ 219): Ամյուկի գրավումը XII դարի կեսերին է դնում Ա.Հովհաննիսյանը, բայց այդ գործողությունը բացահայտ վրիպումով վերագրում է Ելտկուզ աթաբեկին (տես Ա.Հովհաննիսյան, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, գիրք Ա, Երևան, 1957, էջ 51): Հետագոտողն իրադարձությունները և դրանց ժամանակագրությունը ներկայացնելիս հիմնվում է Մխիթար Այրիվանեցու հետևյալ վկայությունների վրա. «Էլտկուզ աթապեկն էառ զվնուկ ի Խալտենկայ եւ զՍասունք ի Վիրգենայ»(Մխիթար Այրիվանեցի, Մոսկվա, 1860, էջ 63): Աղբյուրագիտական վերլուծությունից, սակայն, ակներև է դառնում, որ պատմիչի սխալներն առաջացել են Վարդան Արևելցու Սասունի ու Վասպուրականի իշխանությունների մասին տեղեկությունները համառոտելիս: Հետևաբար, վստահություն չի ներշնչում մաև Մխիթար Այրիվանեցու հրամցրած ժամանակագրությունը:

⁵ Տես Ն. Ակինեան, Գաւազանագիրք կաթողիկոսաց Աղթամարայ, Վիեննա, 1920:

Հարավային Հայաստանի պետական կազմավորումների կյանքում ամենակարևորը Սասունի թռռնիկյանների¹ իշխանությունում ու նրա մատույցներում ծավալված անցուդարձերն էին: Սասունցիները թռռնիկ Ա-ի գլխավորությամբ² XI դարի կեսերին հաջող հակահարված հասցրեցին սելջուկ-թյուրքերին, իսկ 70-ական թվականներին պայքարի մեջ մտան հայ իշխան Փիլարտոսի ու Մրվանյանների ամիրայության դեմ: Փիլարտոսի և թռռնիկ Ա-ի բախումը փաստորեն հետմանազկերտյան ժամանակահատվածում բյուզանդական ժառանգության համար ծավալված պայքարի դրվագներից մեկն էր: Հակառակորդների միջև վճռական ճակատամարտը տեղի ունեցավ Սասունից զգալիորեն արևմուտք, Հանձիտ գավառի Ալելուա դաշտում և ավարտվեց սասունցիների հաղթանակով³: Պատահական չէ, որ պարտված Փիլարտոսը, հաջորդ տարիներին, անկախ իշխանություն ստեղծելու նպատակով գործունեություն ծավալեց Կիլիկիային հարակից շրջաններում՝ կենտրոն ունենալով Մարաշը:

Շուրջ 1073 թվականին, երբ թռռնիկ Ա-ն զոհ գնաց Փիլարտոսի ու Մրվանյանների կազմակերպած դավադրությանը, նրա տիրույթները ժառանգեցին անչափահաս որդիները՝ Չորտվանելն ու Վասակը⁴: Այդ ժամանակաշրջանում Սասունի իշխանության և Բյուզանդական կայսրության միջև հաստատված փոխհարաբերությունները, որոնք հավանաբար ավելի վաղ ժամանակներից էին գալիս, առհասարակ բնութագրական

---

¹ Տոհմի ամենամշանավոր ներկայացուցիչ թռռնիկ Ա-ին ուղղված չորս նամակներում Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունին նրան Մամիկոնյան է անվանում (տես Գրիգոր Մագիստրոս, Թղթեր, Բնագիրն յառաջաբանով եւ ծանոթութիւններով առաջին անգամ ի լոյս ընծայեց Կ. Կոստանեանց, Աղեքսանդրապոլ, 1910, էջ 213-225): Սասունի իշխաններին, «տան Մամիկոնից» գիտե նաև Վարդան Արևելցին (տես Վարդան Արևելցի, էջ 147): Այդ պատճառով էլ ժամանակակից պատմագիտության մեջ տոհմը հաճախ կոչվում է «Սասունի Մամիկոնյան» կամ «Մամիկոնյան-թռռնիկյան» (տես Է. Դանիելյան, Տարոնի և Սասունի Մամիկոնյան-թռռնիկյանները, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1979, N 2, էջ 137-153, Գ. Մանուչարյան, Պողոս Տարոնացի, Երևան, 1982, էջ 17-34): Մինչդեռ Մատթեոս Ուռնայեցին և նրա հետևորդները բավարարվում են Սասունի տիրակալի հայրանվան նշումով՝ «Որդի Մուշեղայ թռռնիկ», և չեն շոշափում տոհմային պատկանելության խնդիրը (տես Մատթեոս Ուռնայեցի, էջ 130, 206-210, Սմբատ Սպարապետ, Տարեգիրք, Վենետիկ, 1956, էջ 55, 79-81): Պողոս Տարոնացին թռռնիկ Ա-ի որդի Չորտվանել Ա-ին համարձակորեն կապում է երկու այլ նշանավոր տոհմերի հետ: Ըստ նրա, Չորտվանելը միաժամանակ և՛ «յազգէ եւ ի շառափղէ Սենեքերիմայ է յատորոց թագաւորացն», այսինքն Արծրունի է, և՛ «յազգէն Աբրահամու Քետուրական Արշակունի ի շառափղէ սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչի» (Պողոս Տարոնացի, Թուրք, էջ 274): Ինչպես երևում է, Պողոս Տարոնացին այս ազգաբանությունը հյուսել է Մովսես Խորենացու Պատմության զանազան հատվածների հիման վրա ու նրա անվանակոչումները հնարավոր է հասկանալ և մեկնաբանել: Մասնավորապես, Արշակունիների ու Գրիգոր Լուսավորչի հետ Չորտվանել Ա-ի ազգակցությունը կարելի է բացատրել իշխանի «մայրենեք բնութեամբ» (նրա մայրն իրեն Արշակունի և Լուսավորչի ժառանգ հռչակող Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունու դուստրն էր): Արծրունիների հետ տոհմակցությունը, թերևս, պայմանավորված է Հայկական Տավրոսի ամենամշանավոր տերերի Արծրունիների քաղաքական ժառանգորդ հանդես գալու հավակնություններով: Այսպիսով, թռռնիկյանների իրական ծագումը վերջնականապես պարզաբանված չէ, Մամիկոնյանների կամ Արծրունիների հետ արյունակցական կապերը փաստարկված չեն: Նման պարագաներում գերադասելին տոհմը «թռռնիկյան» կոչելն է (տես Ն. Ակիսեան, Թռռնիկեանք ի Սասուն, «Մատենագրական հետազոտութիւններ», հատ. Դ, Վիեննա, 1938, էջ 76-88), դեռևս ձեռնպահ մնալով լրացուցիչ անվանումներից:

² Տես Մատթեոս Ուռնայեցի, էջ 130-131, Սմբատ Սպարապետ, էջ 55:

³ Տես Մատթեոս Ուռնայեցի, էջ 206-208, Սմբատ Սպարապետ, էջ 79-80:

⁴ Տես նույն տեղերում:

Մրվանյանների ամիրայության վերացումը, սակայն, խթան դարձավ ավելի հզոր թշնամու՝ Շահ-Արմենների պետության բուռն վերելքի համար: Սուքման Բ-ի օրոք այդ ամիրայությունը դարձավ Սասունի գլխավոր հակառակորդը: Այդ ժամանակաշրջանում¹ Սասունում իշխում էր պրոտոնովելիսիմոս² Վիգենը՝ Չորտվանել Ա-ի որդին, որը սերտ կապեր էր հաստատել Հարավային Հայաստանի իշխանական տների վերջին ժառանգների հետ: Նա ամուսնացել էր Մոկաց մեծ իշխան Հմայակի դստեր՝ Մելեքսիի (Մելեքսիթի)³ հետ, իսկ դստերը՝ Կատային, կնության էր տվել Կամենայանների տոհմից Շահնշահին⁴: Նրա ազգակցական կապերը դուրս էին գալիս անգամ Հարավային Հայաստանի սահմաններից, քանի որ որդին՝ Չորտվանել Բ-ն ամուսնացել էր հայոց կաթողիկոս Գրիգոր Գ-ի (1113-1166) եղբոր դուստր Վանինեի հետ⁵: Ամուսնական այդ կապն էլ, թերևս, հետագայում բախտորոշ դեր խաղաց՝ պայմանավորելով Սասունի տերերի սերունդների անցումը դեպի Կիլիկիա:

Սասունի իշխանության և Շահ-Արմենների միջև ընթացող հարատև մարտերի մասին միայն մեկ դրվագ (ընդ որում ակնհայտորեն վերցված ժողովրդական վեպից)⁶ պահպանվել է Վարդան Արևելցու Պատմությունում: Պատմիչը, հաղորդելով Վիգենի հաղթանակի ու հակառակորդների միջև հաշտության կնքման մասին («կալեալ տանի

¹ Վիգենի կառավարման սկիզբը ստույգ հայտնի չէ: Վ. Պետոյանի առաջարկած 1127 թվականը (տե՛ս Վ. Պետոյան, Սասունի Թռռնիկյան իշխանությունը, ՀՀ ԳԱԱ «Տեղեկեգիր» (հաս.գիտ.), 1955, N 2, էջ 87-88) Շահ-Արմենների ժամանակագրության ակնհայտ զուգահեռն է, զուրկ փաստական հիմքից: Այնուամենայնիվ, դժվար է կասկածել, որ XII դարի 30-ական թվականներին, երբ մարտեր ծավալվեցին Սուքման Բ-ի և Սասունի տիրակալի միջև, Վիգենը իրոք փոխարինել էր հորը: Հիրավի, 1073 թվականին դեռևս անչափահաս Չորտվանել Ա-ն 1133-34 թվականին ինքնուրույն տիրակալ դարձած Սուքման Բ-ի (տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն, հատ. III, էջ 487) կառավարման սկզբում պետք է ծերացած լիներ և գոնե ռազմական գործերը՝ անցած Վիգենին:

² XII դարի Սասունի իշխանության մասին գլխավոր աղբյուր համարվող 1169 թվականի հիշատակարանի որոշ հրատարակություններում (տե՛ս Ղ. Ալիշան, մշվ. աշխ., էջ 391) բյուզանդական տիտղոսը հանդիպում է «պատուելիսիմոս» ձևով: Հենց այդպես էլ անվանվում է Վիգենը «Հայ ժողովրդի պատմություն» ակադեմիական հրատարակությունում (հատ. III, էջ 486), հավանաբար հայերեն «պատուելի» բառի հետ ինչ-որ ստազուգորդումով: Տիտղոսի բյուզանդական հիմքը չի վրիպել Ղ. Ալիշանի ուշադրությունից (Ղ. Ալիշան, մշվ. աշխ., էջ 391, ծան. 6), իսկ վերջնական ճշտում-բացատրությունը տվել է Զ. Բարթիկյանը (տե՛ս H. Bartikian, մշվ. աշխ., էջ 270, ծան. 48):

³ Տե՛ս Հայերեն ծեռագրերի հիշատակարաններ. Ե-ԺԲ դդ., էջ 194: Ուշագրավ է, որ հիշատակարանում Մելեքսիի ծննդաբանությունն այնպես է ներկայացված, որ նա ևս համարվում է երկու նշանավոր տոհմերի ժառանգ. «յագզէ Արծրունի եւ ի շառաւեղէ սրբոյն Վարդանայ», այսինքն՝ միաժամանակ և Արծրունի, և թե Մամիկոնյան: Կարելի է, իհարկե, ենթադրել, որ հոր կողմից նա Արծրունիների որևէ տոհմաճյուղից է (հմմտ. Հայ ժողովրդի պատմություն, հատ. III, էջ 483, 486), իսկ մոր կողմից սերում էր Մամիկոնյանների ընտանիքի մնացորդներից: Ժամանակաշրջանի յուրահատուկ արձագանքն է Մելեքսիի տիպիկ արևելյան անձնանունը, որի բառացի նշանակությունն է՝ «հրեշտակ» + «տիկիմ» (տե՛ս Զ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հատ. Գ, Երևան, 1946, էջ 298):

⁴ Տե՛ս Հայերեն ծեռագրերի հիշատակարաններ. Ե-ԺԲ դդ., էջ 196:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 195-196:

⁶ «Սասնա ծռերի» զանազան պատումներում առատ նյութեր կան XII - XIII դարերում Հայաստանի տարբեր մասերում հաստատված մահմեդական այն ամիրայությունների դեմ Հարավային Հայաստանի իշխանությունների մղած հերոսական մարտերի մասին: Այդ պատմական իրադարձությունների արձագանքների վերհանումը հատուկ հետազոտություն է պահանջում:

զնա յամուրն իւր եւ զկնի աւուրց արծակէ ուխտիւ եւ երդմամբ սիրոյ»¹), հաջորդ իսկ վկայութեամբ հակասական տեղեկությունն է հաղորդում. Շահ-Արմենը խլում է Վիգենից Սասունը և «ամենայն վանօրէիւքն պահէր ի խոր խաղաղութեան զամս վաթսուն»²: Այս վերջին հաղորդումը ճիշտ լինել չի կարող, քանի որ նախ՝ Սուլթան Բ-ն այդքան տարի չի էլ իշխել: Ապա հիմնվելով այլ, այդ թվում նաև ոչ հայկական սկզբնաղբյուրների վրա, համոզված կարելի է պնդել, որ Վիգենը Շահ-Արմենի հետ կնքված պայմանագրով («ուխտիւ եւ երդմամբ սիրոյ») պահպանել է վերահսկողությունը գոնե Սասունի մի մասի նկատմամբ: Վիգենի իշխանության վերջին տարիներին պայքարն այն աստիճան օրհասական բնույթ է ընդունել, որ Վիգենը հարկադրված է եղել մահմեդականությունն ընդունել³: 1176 թվականին, Վիգենի մահից հետո⁴, նրա թոռներից Շահնշահը (վերջինիս հայրը՝ Չորտվանել Բ-ն տարածման մահացել էր 1165 թվականին)⁵ հավանաբար կախվածության մեջ էր գտնվում Շահ-Արմենից և կառավարում էր Սասունը որպես կիսանկախ տիրակալ: Այդ տպավորությունն է ստեղծվում Վարդան Արևելցու տեղեկություններից: Հաղորդելով Սուլթան Բ-ի մահվան մասին՝ պատմիչն ավելացնում է. «եւ զի թոռն՝ Վիգենայ Շահնշահ, քեռորդի տեառն Գրիգոր կաթողիկոսի առընթեր կայր մահուան Շահին՝ առեալ զիրսն՝ գան անկանին ի Սասունք»⁶: Ստացվում է, որ Շահնշահը գտնվել է Շահ-Արմենի արքունիքում, ընդ որում պարզ է, որ դա յուրօրինակ կարգավիճակի արտացոլում պետք է լիներ: Շահ-Արմենի մահից հետո յուրայինների (հավանաբար, սասունցիներից կազմված ռազմիկների) ջոկատով նա անմիջապես մեկնել է Սասուն: Այստեղ Շահնշահին հաջողվել է ձերբակալել Շահ-Արմենների ամիրայության փաստական ժառանգորդ Բեկթամուրին, որն ազատություն է ստացել Շահնշահին զիջելով Թառձյան բերդը: Բեկթամուրը, սակայն, Շահ-Արմենների գահին ամրապնդվելուց հետո Շահնշահից ոչ միայն ետ է խլել Թառձյանը, այլև «զամենայն Սասունք եհան ի նմանէ եւ արկ ընդ հարկաւ զեկեղեցիս եւ գուխտս»⁷: Հետևաբար, Վարդան Արևելցու վկայությունների ամբողջությունից ևս բխում է, որ Սասունի վերջնական անկումը տեղի է ունեցել Սուլթան Բ-ի մահից հետո, իսկ մինչ այդ Թոռնիկյանները որոշակի իրավունքներ են պահպանել Սասունի նկատմամբ: Այսպես՝ արաբ պատմիչ Իբն ալ-Ասիրի վկայությամբ՝ «սասունցիք (Սանասինա), որոնք նույնպես հայեր են, սակայն անառիկ բերդեր ունեն

¹ Տե՛ս Վարդան Արևելցի, էջ 162:

² Նույն տեղում, էջ 162-163:

³ Անանուն Եղեսացի, Ժամանակագրություն, թարգմանություն բնագրից, առաջաբան եւ ծանոթագրություններ Լ. Տեր-Պետրոսյանի, Երևան, 1982, էջ 132-133: Վիգենի ուրացությունը, որի մասին լռում են հայ հեղինակները, անշուշտ պատահել է 1169 թվականից հետո, քանի որ 1169 թվականի հիշատակարանի հեղինակը դեռևս պարծանքով է հիշատակում Վիգենի եկեղեցաշինական գործունեությունն ու բարեպաշտությունը:

⁴ Տե՛ս Ստեփանոս Օրբելյան, Ժամանակագրութիւն, Երևան, 1942, էջ 19:

⁵ Տե՛ս Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ե-ԺԲ դդ., էջ 196-197:

⁶ Վարդան Արևելցի, էջ 174:

⁷ Նույն տեղում: Բեկթամուրի գերի ընկնելը և երդմամբ ու խոստումներով ազատվելը նշում է նաև Միխայել Ասորին (տե՛ս Michel le Syrien, Chronique, t. III, Paris, 1905, p. 396):

Խլաթի մոտ և դաշինք՝ կնքված Խլաթի տիրոջ հետ: Այդ բերդերը, ըստ պայմանագրի, իրենց ձեռքում պահեցին ինքուրույն կերպով, մինչև հինգ հարյուր ութսուն թվականը (1184-1185), երբ մահմեդականները դրանք գրավեցին, և թռմնիկյանները հեռացան այնտեղից, ինչպես հիշելու ենք կամոքն ալլահի»¹: Թեև հեղինակը չի կատարել իր խոստումը և հիջրի 580 թվականին (14 ապրիլի 1184- 3 ապրիլի 1185) հատկացված բաժնում Սասունի գրավման մասին որևէ տեղեկություն չի հաղորդել², բայց պարզ է, որ այդ վրիպումը պատահական չէ ու մինչև 1185 հունիսը՝ Սուլթան Բ-ի մահը, այդ իրադարձությունը տեղի ունենալ չէր կարող: Սյուս կողմից՝ հայտնի է, որ Բեկթա-մուրը բավականին արագ տիրեց նախաձեռնությանն ու վերականգնեց Շահ-Արմենների պետության վերահսկողությունը ամիրայության ողջ տարածքում³, հետևաբար արաբ պատմիչի ժամանակագրական մեղանշումն աննշան պետք է լինի: Սասունի Թռմնիկյանների և Շահ-Արմենի միջև որոշակի համաձայնության գոյության մասին են վկայում նաև ասորական աղբյուրները, թեև դրանք այլ կերպ են ներկայացնում կողմերի միջև պայմանավորվածության շարժառիթները: Ըստ Անանուն Եղեսացու՝ «հայերը հինգ տարուց ի վեր բախման մեջ էին Նփրկերտի և Մարդինի թուրքերի»⁴, ասել է թե՛ այդ քաղաքներին տիրող Արտուխյան ամիրաների հետ: Հակառակորդի ճնշմանը և սովին չդիմանալով է, որ Սասունի տերերը իրենց բերդերը հանձնել են Շահ-Արմենի⁵: Նփրկերտի ամիրայի հարձակումներով է Սասունի հայերի զիջումը բացատրում նաև Միխայել Ասորին և նախորդի պես ավանդում իրադարձությունների տարեթիվը՝ 1174 թվականը⁶:

Ուշագրավ է, որ Անանուն Եղեսացին ևս անուղղակիորեն խոսում է Շահ-Արմենի ուխտադրության մասին: Ըստ նրա, Վիգենին, որը Սասունի լեռան և բերդերի տերն էր, ապրուստի համար տրվել է ընդամենը մի քանի գյուղ: Անգամ Վիգենի հուսահատ փորձը՝ մահմեդականություն ընդունելու միջոցով որևէ բերդ ստանալու ուղղությամբ, հաջողություն չի ունեցել⁷:

Ասորի հեղինակների վկայություններից մակաբերվող ժամանակագրությունը (1169 թվական՝ մարտերի սկիզբ, 1174 թվական՝ Վիգենի և Շահ-Արմեն Սուլթան Բ-ի միջև համաձայնության տարեթիվ) իրականությանը միանգամայն մոտ է թվում, բայց

¹ Իբն ալ-Ասիր, թարգմանություն բնագրից, առաջաբան ու ծանոթագրություններ Ա. Տեր-Ղևոնդյանի, Երևան, 1981, էջ 212 (ընդգծումն իմն է - Յ.Ս.): Պատմիչն, անշուշտ, նկատի ունի Վարդան Արևելցու վերո-հիշյալ «ուխտն եւ երդումն սիրոյ»:

² Տե՛ս Իբն ալ-Ասիր, էջ 391, ծան. 231:

³ Տե՛ս Յ. Մարգարյան, Քաղաքական կացությունը Մերձավոր Արևելքում և Հայաստանի ազատագրման հեռանկարները (XII-XIII դդ.), «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1989, N 1, էջ 36-37:

⁴ Անանուն Եղեսացի, էջ 133:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

⁶ Տե՛ս Միխայել Ասորի, ժամանակագրութիւն, Երուսաղեմ, 1870, էջ 476: Անանուն հեղինակը, Սասունի դեպքերի մասին ավանդելուց հետո, խոսում է միևնույն տարում վրացական զորքերի կողմից Անին գրավելու մասին: Քանի որ խոսքը վերաբերում է 1174 թվականի Անիի գրավմանը, ապա Սասունի և Խլաթի տերերի միջև համաձայնությունը ևս թվագրվում է 1174 թվականով:

⁷ Անանուն Եղեսացի, էջ 133:

կասկած է հարուցում Սասունի իշխանության ինքնուրույնության և հզորության բացարձակ անհետացման այն վիճակը, որ պատկերում են նրանք: Համենայն դեպս, ավելի արժանահավատ են թվում Իբն ալ-Ասիրի հանգամանակից հաղորդումները:

Այսպիսով, 1185/86 թվականը շրջադարձային էր Հարավային Հայաստանի պատմության մեջ այն առումով, որ ավարտին հասավ այդ հինավուրց հայկական տարածքում բնիկ տիրողների հիմնական մասին իշխանությունից զրկելու գործընթացը:

Երկրի հարավում հայ էթնիկ տարրի քաղաքական իշխանության որոշակի ամրապնդում դիտվեց միայն շուրջ մեկ դար անց, որ բացատրվում էր մոնղոլական գերիշխանության շրջանակներում հայերի ռազմական հզորության աճով: Այսպես՝ XIII դարի երկրորդ կեսին և XIV դարի սկզբին հայոց քաղաքական իշխանության վերապրման ուշագրավ փաստեր են հանդիպում նաև Հայաստանի հարավ-արևմտյան և հարավային գավառներում, օրինակ, Ակնի և Չմշկածագի միջև ընկած շրջաններում, որտեղ գոյություն ուներ ստվարաթիվ հայ քաղկեդոնական բնակչություն, կառավարում էին Խավառասների տոհմի ներկայացուցիչները¹: Սևեռուն ուշադրության է արժանի Աբուլ Ֆարաջի այն հաղորդումը, որի համաձայն մինչև 1290 թվականը (ո՞ր թվականից սկսած՝ մնում է անհայտ) հայ տիրակալ էր իշխում Մուշ քաղաքում²:

Միաժամանակ՝ զարգացած ավատատիրության դարաշրջանում առաջին անգամ երկրի հյուսիսն ու հարավը հայտնվեցին տարբեր ռազմավարչական միավորումների՝ Գյուրջիստանի և Մեծ Հայքի վիլայեթների կազմում: Կտրուկ նվազեցին տնտեսական և քաղաքական կապերը Հայաստանի այդ երկու մասերի միջև, քանի որ այլ էին տիրապետող դասակարգի կենսագործունեության պայմանները, զանազանվում էին քաղաքների ու միջազգային տարանցիկ առևտրի ճակատագիրը հյուսիսում և հարավում: Հայ ավատատիրական ավագանու շրջանում դադարում են հանդիպել ընտանիքներ, որոնք ի վիճակի լինեին գործունեություն ծավալել և տիրույթներ ունենալ միաժամանակ երկրի հարավային ու հյուսիսային հատվածներում. երևույթ, որը սովորական էր նախորդ դարերի ընթացքում: XII դարից մինչև XIV դարի առաջին կեսը անխտիր բոլոր հայ ավատատիրական տոհմերը գործում էին անձուկ աշխարհագրական շրջանակներում, ընդ որում դրանք անվերջ սահմանափակվում էին և ուղղակի հեղձուցիչ դառնում XIII դարի երկրորդ կեսին և հատկապես XIV դարի առաջին կեսին: Հյուսիսային ու Հարավային Հայաստանի՝ քաղաքական առումով միմյանցից անջրպետվելու պարագայում համազգային խնդիրներ դրվել և առավել ևս լուծվել այլևս չէին կարող:

---

¹ St'u P. M. Бартияян, О византийской аристократической семье Гаврас, III, «Историко-филологический журнал», 1988, N I, с. 163-169:

² St'u Gregory Abul Faraj, The Chronography, London, 1976, p. 484:

Հայրապետ Մարգարյան, Քաղաքական գործընթացները Հարավային Հայաստանում XI դարի վերջերին և XII դարում – Բյուզանդիայի արևտալի պարտությունը 1071 թվականին Մանազկերտի ճակատամարտում կանխորոշեց քաղաքական գործընթացների հետագա ընթացքը Հարավային Հայաստանում: Բյուզանդիան աստիճանաբար զիջում էր դիրքերը, իսկ հայկական քաղաքական կազմավորումները հոգեվարք էին ապրում: Այսպես՝ Տարոնի Մամիկոնյանները հարկադրված էին տեղափոխվել Կիլիկիա, իսկ Դեգիքի Կեկավմենոսները մեծ դժվարությամբ էին պահպանում իրենց դիրքերը: Վասպուրականի Խեղենեկյանները և Սասունի Թռռնիկյանները մեծ կորուստների գնով միայն կարողացան պահպանել իրենց տիրույթները մինչև XII դարի 70-ական թվականները: 1185/86 թվականին Հարավային Հայաստանի բնիկ տիրողների հիմնական մասին իշխանությունից զրկելու գործընթացը հասավ իր ավարտին :

Айрапет Маргарян, Политические процессы в Южной Армении в конце XI-XII веков – 1071 .

70- XII .

прекратили сопротивление и владетели Сасуна. 1185/1186 г. оказался переломным в истории

Hayrapet Margaryan, The Political Processes in South Armenia at the end of XI-XII Centuries –

The disastrous defeat of the Byzantine army in 1071 near Manzikert defined the political processes of South Armenia. The Byzantine Empire, step by step, was losing its positions in the region, while the Armenian authorities were in agony. Thus the Mamikonyan principals in Taron had to move to Cilicia, and Kekavmens of Degik were holding their positions with great difficulty. Until 70's of XII century the heirs of Artsruny – Khedenekyans managed to keep their positions, although in its much reduced forms. The Armenian noble family of Tornikyan of Sasun stops the resistance almost at the same period of time. 1185/1186 was a turning point in the history of South Armenia – the ancient Armenian feudal lords of the region totally lost their political power.

Հայրապետ Մարգարյան – պատմ. գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր, Երևանի պետական համալսարանի Հայաստանի հարակից երկրների պատմության ամբիոնի վարիչ

